

ЗАКОНОМІРНОСТІ ТА ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Е. А. Афонін, О. В. Сушій

Загальна логіка конструювання образу національної держави, характер і динаміка її інституційного розвитку мають специфічні форми свого втілення в різних просторово-часових та соціокультурних умовах, які нерозривно пов'язані з науково-технічним прогресом та економічним зростанням, що відбуваються згідно із загальносвітовими тенденціями. Водночас зростаючі виклики та загрози глобальній, регіональній і суспільній цілісності та безпеці, що набирають сили в контексті нових – постмодерних – реалій сучасного світу, суттєво змінюють багато в чому ще традиційні уявлення щодо природи й чинників суспільного розвитку.

Наявні та потенційно можливі небезпеки для життєво важливих інтересів України гостро постали перед нашою країною і збіглися в часі з переломними моментами становлення національної держави. Українська трансформація поширює свій вплив на всі сфери суспільного життя, але чи не найбільше – на свідомість людини. Це кардинально змінює людські уявлення про системоутворювальний чинник життєдіяльності суспільства. Зокрема, соціально-матеріальний (інституціональний) чинник, що раніше був провідним, у цих уявленнях поступається місцем чиннику психосоціальному. Цей процес ментальних змін, власне, й визначає складний і нелінійний характер української трансформації. Водночас нові властивості суспільної свідомості майже не враховуються як передумова подолання кризових явищ, вирішення сучасних завдань реформування та розвитку нашої країни загалом.

На думку багатьох експертів, нинішні суспільно-трансформаційні процеси і модернізація

суспільств не обов'язково набувають рис, притаманних моделі «західноєвропейського зразка», а призводять до появи нових соціально-економічних і суспільно-політичних форм організації суспільства. У зв'язку з цим значна частина сучасних соціогуманітарних досліджень присвячена осмисленню природи та специфіки системної трансформації [1, 6, 9, 18, 20, 25, 26], соціально-політичних, економічних, культурних та психологічних наслідків реформування соціальних інститутів [2, 4, 5, 11, 14, 20], а також сучасному розвитку українського суспільства й держави [3, 7, 13, 16, 22, 23], на долю яких випали неочікувані та непередбачувані випробування [8, 15, 17, 24]. Огляд монографічних наукових праць та публікацій фахових періодичних видань, характер вітчизняних і міжнародних наукових дискусій та широких обговорень з цих питань, здається, дають достатньо підстав стверджувати, що віднині як еволюція окремих інституційних новоутворень, так і суспільний розвиток загалом тісно пов'язані із соціокультурними особливостями життєдіяльності людей.

Однак суттєві відмінності в результатах реформування державної політики на пострадянському просторі, на думку авторів, потребують концептуального оновлення усталених уявлень щодо інституціональних і соціокультурних перетворень суспільства та держави

Афонін Едуард Андрійович – доктор соціологічних наук, професор;

Сушій Олена Володимирівна – доктор наук з державного управління, доцент

з урахуванням зміни системоутворювального чинника як визначального для різновекторного характеру сучасних суспільно-трансформаційних процесів. У контексті задекларованого новою українською владою курсу на системні реформи на порядку денному гостро постає питання щодо спроможності оновленої політико-управлінської еліти забезпечувати ефективну політику та дії з подолання викликів сьогодення. Відповідь на нього, як свідчить досвід, можемо знайти у площині національних особливостей або, точніше, особливостей інституціональних форм суспільної організації та психосоціальної культури національно-державних утворень [21].

Отже, спробою осмислити закономірності суспільної трансформації та особливості її прояву в Україні, що, власне, є *метою* статті, автори прагнуть здійснити свій внесок у подолання системно-кризових явищ, пов'язаних із модернізацією національної політичної та економічної підсистем, їх виходом на режим сталого розвитку в нових суспільно-історичних умовах.

Історія і сучасність: нова модернізація чи психосоціокультурна трансформація?

Об'єктивний стан соціально-політичного, культурного та цивілізаційного поступу людства сьогодні визначають як Постмодерн. Точніше, цим поняттям характеризують соціальні зсуви, що символізують вихід західноєвропейських суспільств за межі Модерну – епохи, яка не тільки кристалізувала здобутки попередніх історичних епох Відродження і Просвітництва, а й стала своєрідним узагальненням і водночас початком нового циклу суспільного розвитку.

Своє змістовне втілення Модерн знайшов у наукових парадигмах позитивізму, матеріалізму, атеїзму, в політичних системах секуляризованого суспільства, в концептах ліберальної демократії та соціокультурних уявленнях щодо індивідуальної гідності, яка перетворилася на ідеологію свободи і прав людини. Зазнавши реальних організаційних і мотиваційних змін, зумовлених економічною, політичною та науково-технічною революціями, американське і західноєвропейські суспільства у другій половині XIX ст. змогли вступити на шлях індустріалізації чи економічної модернізації, що, власне, й привів ці суспільства до нечуваного економічного зростання. Відтоді вважається, що модернізація уможливила рух суспільства від стану бідності до стану багатства. При цьому етап індустріалізації стає основою економічного зростання і, відповідно, суспільно значущою метою. Натомість накопичувана мотивація індивідів сучасної – постмодерної доби стає рушійною силою розвитку суспільства загалом.

Як і під час «індустріальної» модернізації, нинішня трансформація суспільно-владних відносин, що її зазнали країни євроатлантичного ареалу під час процесів «Великої депресії» 30-40-х рр. XX ст., відбувалася, так би мовити, нелінійно. Просування до демократії чергувалося з тимчасовим посиленням централізації державної влади, її ієрархізації та бюрократизації. Ця тимчасова авторитарна архаїзація доволі успішно поєднувала в собі ліберальну ідеологію і релігійні традиції. Разом усі ці чинники відігравали дуже важливу роль у мобілізації та організації відживаючої модерної структури суспільства, яка формально зберігала нерозривність зв'язку і взаємозумовленості між економікою, політикою та культурою.

Виникаючи з природи Модерну, стаючи, так би мовити, його комплементарною частиною, Постмодерн, перегукуючись, згідно з теорією О. Шпенглера, зі своїм історичним відповідником – добою Просвітництва, внутрішньо його долав. Зокрема:

- у добу Постмодерну більш високого пріоритету надавали самовираженню та якості людського життя, аніж економічній ефективності чи безпеці суспільства загалом;
- розширення сфери індивідуального вибору та політичної участі громадян стало дієвим чинником зміни статичної соціальної норми на динамічну і, як наслідок, деформувало ієрархічну побудову соціальних інститутів, спричинивши втрату ними своєї колишньої ефективності;
- на авансцену історії, зрештою, вийшов новий тип соціального суб'єкта – знесилений Колектив (*total*) поступився місцем Особистості (*individual*).

Завдяки таким властивостям соціального, як інклюзивність і комплементарність його старих та нових форм (традиції й сучасності), множинність особистісного, його відмінного та своєрідного, однолінійна перспектива модернізації перетворюється у постмодерному суспільстві на багатомірну і варіативну соціальну реальність. У результаті з'являються принципово нові утворення синтетичного типу, в яких місцева оригінальна соціокультурна традиція може містити значні модернізаційні потенції [25, с. 85]. Відтепер розвиток і структурне утворення нових форм соціальної організації тісно пов'язуються з особливостями конкретних історико-культурних умов діяльності соціальних суб'єктів, стають, так би мовити, результатом досвіду їх економічного, культурного та політичного життя і водночас визначають особливості інституціональних форм суспільної організації.

Варто підкреслити, що взаємозумовленість економічних, політичних та культурних перетворень визнавалася прибічниками як економічного (К. Маркс), так і культурного (М. Вебер) детермінізму, хоча й по-різному пояснювала характер причинно-наслідкових зв'язків, не ставлячи під сумнів саме питання – чому економічні, політичні та культурні перетворення супроводжують одне одного? Натомість відхід від «лінійного детермінізму» дозволив професору Мічиганського університету (США) Р. Інгларту «побачити» комплементарну природу взаємозв'язків між економікою, культурою та політикою, яка, власне, й визначає, на його думку, життєздатність суспільства [9]. Цілковито підтверджують цей висновок дослідження італійського економіста Г. Табелліні, який порівнював економічні показники різних регіонів Європи з даними моніторингового соціологічного дослідження «Цінності у світі» («Word Values Survey»). Зокрема, досліджуючи взаємозумовленість, змістовний та функціональний зв'язок між культурними особливостями й характером економічного та інституціонального розвитку, учений зазначив, що формальні інститути не відіграють домінуючої ролі стосовно культури, навпаки, між ними відбувається взаємодія, яка визначає реальне функціонування інституцій, впливає на поведінку економічних і політичних суб'єктів [26].

Таким чином, видається цілком закономірним, що сучасні суспільно-трансформаційні процеси та політична модернізація суспільств, які розвиваються, не обов'язково набувають рис моделі «західноєвропейського зразка», а призводять до появи нових соціально-економічних і суспільно-політичних форм організації суспільства. Про це, власне, свідчить криза сучасного політичного моделювання, що особливо виявила себе на пострадянському просторі, зумовивши появу низки феноменів «конвертованої демократії» (демократій-хамелеонів). В інтересах виживання їм однаково властиві як змістовні риси місцевого колориту, так і формальна відповідність зовнішнім вимогам з боку світового співтовариства [14, с. 40]. Понад те, найчутливішим у суспільно-трансформаційному процесі стає питання досягнення балансу між темпами зростання політичної, економічної чи культурної активності (свободи) громадян та суспільними реформами, у т.ч. реформами державного управління. Наслідками порушення такого балансу стає своєрідна «втеча від свободи», про яку писав німецький філософ Е. Фромм і яка стає соціально-психологічним підґрунтям різноманітних форм прояву т.зв. керованої демократії: «суверенна демократія» (Росія), «авторитарна демократія» (Білорусь), «силіконова демократія» (Казахстан), «дорадча демократія» (Киргизія), «косметична демократія» (Узбекистан), «нейтральна газова демократія» (Туркменістан) тощо.

Перехід світової системи людства до Пост-модерну виявив низку ризиків та викликів, на які мають дати відповідь країни світу.

По-перше, в умовах глобальних суспільних трансформацій шлях демократичних перетворень для постсоціалістичних країн визначатиме не лише досвід модерного розвитку західноєвропейських демократій. Сучасні перетворення відбуваються в умовах нашарування власних традиційних, модерних і постмодерних інтенцій, які уособлюють соціокультурні особливості трансформаційних процесів нових незалежних пострадянських держав.

По-друге, у перехідні етапи розвитку складних соціальних систем змінюється не лише їх зовнішня, так би мовити, соціально-матеріальна сутність, а й внутрішній, ідеальний, психічний світ людей, їх поведінкові стереотипи, ціннісні орієнтації та соціальні норми – змінюється тип людини, її психокультура [1, с. 18]. Відсутність уваги до останнього під час реформування політичних та економічних інституцій, так само, як і відсутність достатніх передумов для самоствердження особистості та її суспільного визнання, не лише гальмує інноваційний розвиток і міжнародну конкурентоспроможність країни в нових глобальних умовах, а й породжує в суспільстві т.зв. «авторитарний рефлекс» (Р. Інгларт) і, як наслідок, – глибоку невпевненість, зумовлену політичною, економічною та соціально-психологічною кризою.

По-третьє, зміни соціально-політичних траєкторій у двох ключових аспектах – системі цінностей та інституційній структурі – можуть сприямовувати подальший розвиток суспільної системи як у бік демократії, так і в бік посилення авторитаризму. У часи змін постає проблема зловживання політичними та економічними свободами. Міра послаблення чи посилення авторитарних тенденцій і, відповідно, – зміцнення чи послаблення демократичних засад у суспільстві визначається природою мотивації, політичною та громадянською відповідальністю соціальних суб'єктів або, визначаючи загалом, – співвідношенням психосоціальних та інституційних компонентів. В умовах соціально-політичних та економічних перетворень політична відповідальність і соціальний контроль виступають «демаркаційною лінією», що проходить між авторитаризмом і демократією та визначає діалог між суспільством, державою і громадянином, або відчужує останнього і від суспільства, і від держави, породжує «втечу від свободи» (Е. Фромм).

І, по-четверте, приклади з набуттям незалежності Косово (столиця Приштина) та квазінезалежності невизнаної світовим співтовариством Південної Осетії (столиця Цхінвалі)

свідчать, що у світовій політиці та міжнародних відносинах уже дає «збої» принцип «єдності світу в його матеріальності», який домінував за доби Модерну. Адже саме принцип непорушності (недоторканності) «матеріальних» за своєю природою державних кордонів та цілісності території держав до останнього часу становив чи не найважливішу з підвалин безпеки, насамперед європейських держав. Цей принцип уперше був сформульований у Заключному акті НБСЄ 1975 р., у якому, зокрема, йдеться про те, що «держави-учасниці розглядають як непорушні всі кордони одна одної, а також кордони всіх держав у Європі, і тому вони будуть утримуватися зараз і в майбутньому від будь-яких зазіхань на ці кордони».

Нова доба Постмодерну з її соціокультурною, а точніше, психосоціокультурною специфікою актуалізує інші – не матеріалістичні – засади єднання (інтеграції) соціального світу. Тож, на нашу думку, *механізмом єднання постмодерного соціального світу і основою його сталого розвитку є духовність, а отже, непорушність духовних кордонів людини, суспільства і цивілізації має стати головним принципом побудови сучасного світового порядку*.

Соціально-психологічні закономірності перехідної доби

Новий, постмодерний, соціальний порядок і сталий розвиток суспільства нерозривно пов'язані з процесами утворення соціальної структури – глибинним шаром, що визначає сутність, механізми та закони розвитку соціальної реальності¹. На нашу думку, традиційне для Модерну уявлення про соціально-демографічні, соціально-економічні чи соціально-політичні детермінанти утворення соціальної структури потребує суттєвого перегляду для постмодерного суспільства. Саме на цю обставину звертає нашу увагу французький

¹ Польський соціолог П. Штомка виділяє чотири виміри соціальної структури, а саме:

- *нормативний вимір* (норми, цінності та інституції): інституціоналізація нормативної структури забезпечує закріплення та відтворення соціально значущих функцій: творчої, виховної, виробничої, релігійної, політичної тощо;

- *ідеальний вимір* (ідеї, переконання, погляди, образи, міфи): артикуляція ідеальної структури виконує установлювальну роль у суспільній свідомості, визначає орієнтири на подальші дії та самоусвідомлення (ідентифікація);

- *інтеракційний вимір*: експансія інтеракційної структури характеризує мережі міжособистісних контактів, зв'язків, комунікації;

- *вимір інтересів* (соціальне розшарування): кристалізація структур інтересів відтворюється в ієрархії, яка виникає внаслідок нерівності в доступі до влади, матеріальних благ, престижу тощо [27, с. 5-6].

соціолог С. Московічі, ідеї якого, як зазначає академік РАН А. Брушлінський, полягають у тому, що:

1) *психічне і соціальне неподільні;*

2) *психічне* (вірування, пристрасті тощо) частіше, ніж це прийнято вважати, *лежить в основі соціального* (суспільних структур, продуктів, інститутів тощо);

3) *психологія лежить в основі соціології* [12, с. 6-7].

Тож, якщо в колишньому (модерному) суспільстві системоутворювальним началом був соціально-матеріальний чинник, то в сучасному (постмодерному) суспільстві саме психосоціокультурна основа визначає особливість та успішність модернізації і загалом розвиток соціальних, у тч. державних інституцій, діяльність економічних та політичних суб'єктів.

Для модерного суспільства справедливим залишається визначення К. Маркса: «Буття визначає свідомість» (або ж: об'єктивне, матеріальне чи соціальне спричиняє суб'єктивне, ідеальне чи психологічне). Визначений у такий спосіб порядок залежностей психічного від соціального загалом характеризує процес утворення соціальної структури індустріального та інших, що існували до нього, форм традиційного суспільства. Для такого суспільства «соціально-класове» в його інтернаціональному змісті не тільки уніфікує окрему людину, перетворюючи її на «пересічного» члена суспільства, а й спрощує саму суспільну структуру, фактично повертаючи процес структуроутворення у зворотному напрямі – до історично ранніх форм на зразок: «вождь – член племені чи роду», «патрицій – раб», «феодал – селянин», «капіталіст – пролетар», «партійний керівник (генеральний секретар) – громадянин (*homo sovieticus*)» тощо.

В умовах соціальної кризи за типом трансформації (у її сучасному чи таких історичних різновидах, як Велика депресія, Реформація тощо) виникає низка невідповідностей – між нормативним виміром та інтересами (аномія), між ідеальним виміром та інтересами («соціальна шизофренія»), між виміром нормативним та ідеальним (відмова в легітиматії), між виміром інтересів та нормативними цінностями (соціальна фрустрація), – які руйнують сталу соціальну структуру індустріального суспільства [27, с. 9]. Подолання цих невідповідностей під час складних, суперечливих та «нелінійних» трансформаційних процесів фактично стає тією «метаморфозою», що зумовлює кардинальну зміну структуроутворюючих чинників подальшого постмодерного суспільного

Соціально-психологічний портрет суспільно-історичного суб'єкта

Параметри	Індивідуальний суб'єкт «Я»	Колективний суб'єкт «Ми»
Ідентифікація	Індивідуальні цілі	Суспільні цілі
Пріоритет	Особисті інтереси, права та свободи	Групові цілі та солідарність
Засудження	Конформізм	Егоїзм
Гасло-стиль життя	«Будь вірним собі»	«Ніхто з нас не острів»
Культура	Індивідуалістична	Колективна

розвитку. Змінюється, умовно кажучи, порядок факторних залежностей, унаслідок чого «психічне» (суб'єктивне) стає детермінантою «соціального» (об'єктивного).

Наявні інституційні форми та практики зумовлюють домінуючий у конкретну історичну добу психосоціальний тип особистості – соціально-історичного суб'єкта, який водночас є й винуватцем інституційної даності. Так, колективний суб'єкт «Ми», який визначав соціальний порядок у модерному суспільстві, поступається в постмодерному суспільстві місцем на користь індивідуального суб'єкта «Я». Окрема людина та її найближче (родинне) оточення стають панівними елементами соціальної структури постмодерного суспільства.

На умовній шкалі цінностей ми відзначимо, що суб'єкту «Ми» властиві морально-етичні цінності, а суб'єкту «Я» – раціонально-прагматичні, навіть егоїстичні цінності. Якщо для колективного суб'єкта категорія «Я», по суті, є еманациєю «індивідуальних проявів народності», то для суб'єкта-індивіда категорія «Ми» є персоніфікацією конкретного суспільного. Суб'єкт «Я» віддає перевагу особистим цілям над цілями певної соціальної групи, його самоідентифікація здійснюється на основі особистісних атрибутів, а не через отождолення себе із зовнішньою групою чи класом. Суб'єкт «Ми», навпаки, віддає перевагу цілям соціальної групи, а не особистим завданням, саме суспільні зв'язки зумовлюють поведінку такої людини та визначають її соціальний статус, самостійність суб'єкта «Ми» означає не «робити по-своєму», а «бути відповідальним» [18].

Процес становлення соціально-історичного суб'єкта розгортається у двох іпостасях: сукупно-родовій, коли людство реалізує себе як вид живого, та індивідуально-родовій, у процесі «індивідуалізації» людства. Отже, постійно відбувається інформаційно-енергетична взаємодія між соціумом та індивідом, між суб'єктами «Ми» і «Я». Відповідно вибудовуються комунікативні зв'язки між соціальною психікою, яка характеризує параметри соціуму як цілісності, та індивідуальною психікою певної особи. Використання поняття «соціально-психіка», тобто «психіка цілої спільноти, певного невідомого людського угруповання, як, наприклад,

суспільство, нація, етнос, сім'я чи соціальна організація» [19, с. 438], здається цілком виправданим, зважаючи на висновки С. Московічі стосовно детермінант сучасного постмодерного (постіндустріального) суспільства.

Таким чином, для загальної характеристики соціальних процесів, станів і якостей розвитку (у т.ч. соціальної структури) суспільства як «системи зв'язків між соціальними суб'єктами, груповими та індивідуальними, які самовизначаються через відносини одне до одного» [12, с. 7], цілком релевантним стає поняття «соціетальне» (спільність)². У добу Постмодерну «соціетальне» стало частиною життя суспільства. Аналіз трансформації суспільно-владних відносин у постсоціалістичних країнах засвідчує, що «ці трансформації є не так процесом зміни (або, для окремих випадків, певних демократичних мутацій) владних режимів, як масовим рухом щодо трансформацій багатомірних соціетальних ідентичностей», що найвиразніше асоціюється із процесом суспільно-політичних і соціокультурних (а точніше – психосоціокультурних. – Авт.) трансформацій [20, с. 73, 76]. Тому ця площина потребує більш глибокого вивчення задля ліпшого розуміння закономірностей та особливостей трансформаційних процесів.

²Термін «соціетальне» з'являється в соціально-філософському дискурсі Заходу на початку 1900-х рр. Американський соціолог У. Самнер за допомогою цього терміна прагнув виокремити закономірності певної колективної або групової організації діяльності індивіда. Його учень та послідовник А. Келлер використовує це поняття для соціологічного аналізу організаційних аспектів життєдіяльності суспільства, націлюючись при цьому побудувати цілісну теорію соціетальної еволюції [28, с. 498]. Т. Парсонс застосовує поняття «соціетальний», характеризуючи процеси, які відбуваються в суспільстві загалом, а поняття «соціетальне» – до соціальних явищ та процесів. Як макроскопічний, інтегральний та динамічний культурно-соціетальний комплекс уявляє соціальну систему П. Сорокін. Мабуть, не випадково поняття «соціетальне» з'являється в соціологічній теорії на межі XIX – XX ст., коли виникла потреба в поняттях, що здатні відобразити сутність нової хвилі трансформаційних процесів на макрорівні, тоді як традиції вживання терміна «соціетальне» в західній емпіричній соціології не відповідали цьому завданню. У наш час поняття «соціетальне» міцно закріпилося в науковому тезаурусі в широкому значенні загальносистемного – характеризуючи суспільство як цілісну систему.

Соціальна та соціетальна ідентичність

Пошук усталеного балансу національно-державного розвитку за нових суспільно-історичних умов оживив перед політико-управлінськими елітами (у зв'язку зі здійснюваними ними реформами та державною політикою) питання про національні особливості або, точніше, про особливості психосоціальної культури національно-державних утворень. На нашу думку, вирішення цього питання полягає в контексті гармонізації комплексу психосоціальних, культурно-символічних та соціально-інституційних чинників, які визначають розвиток системи «людина – суспільство – держава». Увесь цей комплекс спирається на творця (людину та природу), зокрема на притаманний кожній з епох суспільно-історичного розвитку свій психосоціальний тип «всезагальної людини». Останній же «диверсифікується» на «неповторну одиничність» людини та невід'ємну від неї «людську всезагальність», що змінюють і водночас доповнюють одна одну.

Очевидно, що історичних змін зазнає і людська ідентичність, яка є ключовим елементом суб'єктивної реальності та перебуває в діалектичному взаємозв'язку із суспільством і його інституціями.

Наприклад, якщо в добу модерного суспільства у фокусі його соціальної системи перебувала «всезагальна людина» (колективіст) із притаманним їй емоційно-чутливим типом психосоціальної культури, то з приходом постмодерного суспільства на історичну арену виходить людина «неповторна» і «самодостатня» (індивід) із властивими їй рисами раціональної психосоціальної культури. Відповідно, змінюється і природний механізм самосвідомості такої людини. Зокрема, на зміну притаманному модерній людині *модусу соціальної ідентичності*, спроможності її психіки віддзеркалювати зовнішні форми предметів та речей і, відповідно, формувати матеріалістичну картину світу та «прив'язаність» до певних соціальних груп і класів приходить нова – *соціетальна ідентичність* доби постмодерну, яка характеризує самосвідомість індивіда як наслідок ототожнення людиною себе із самим собою у контексті його особистої цілісності й неперервності власного розвитку. Інакше кажучи, на зміну єдності соціально-матеріального світу доби модерну приходить єдність постмодерного психосоціального світу із його свідомими та несвідомими символічними формами існування. Обидва модуси ідентичності (соціальний і соціетальний) супроводжують будь-яку суспільно-історичну добу, проте домінування соціального або соціетального модусу ідентичності, власне кажучи, наперед визначає характер тієї чи іншої суспільно-історичної доби [11, с. 265–271].

У ширшому суспільно-історичному контексті варто зазначити, що соціальний (соціально-матеріальний) та психосоціальний (соціетальний) чинники немовби у фокусі збирають та віддзеркалюють усі труднощі й перипетії суспільно-історичного процесу, зокрема перипетії суспільної трансформації. Тому успіх нинішніх суспільних реформ перебуває в контексті відносин, що складаються між матеріальним та ідеальним, зовнішнім і внутрішнім, соціальним та психічним у людській природі. Конфлікти, які супроводжують суспільні перетворення (вироблення та реалізацію державно-політичних рішень), зосереджені переважно в психосоціальній культурі окремої людини, політико-управлінської еліти та суспільства загалом. Володіння відповідним інструментарієм та використання даних щодо психосоціальних змін у системі суспільства стає надзвичайно важливим для управлінців і політиків, особливо в умовах трансформаційних процесів, що їх складає «нелінійна» динаміка сучасних соціальних процесів.

Таким чином, психосоціальні властивості та їх кількісні показники віднині становитимуть квінтесенцію суспільного розвитку. Тож саме їх покладено нами в основу методологічного підходу до аналізу трансформаційних процесів в українському суспільстві.

Загалом за період 2002–2014 рр. здійснено 19 досліджень, у т.ч. серед суспільного загалу і політико-управлінської еліти, причому не тільки в Україні (14 досліджень), а й в Росії (2 дослідження) та Білорусі (3 дослідження).

Кожна із представлених у таблиці 2 психосоціальних характеристик є своєрідним історичним результатом того, що неодноразово повторювалося як у поведінці однієї людини, так і в долі цілого народу:

- *екстраверсія/інтроверсія*: відображає установку на світосприйняття й характеризує спрямованість соціетальної психіки або на зовнішню, матеріальну сутність об'єкта, або, навпаки, всередину об'єкта;
- *емоційність/прагматичність*: якісно визначає ментальні характеристики, зорієнтовані на соціально значущу поведінку або на утилітарні цінності, матеріальну користь, економічну ефективність тощо;
- *раціональність/іраціональність*: характеризує ухвалення рішень на підставі розумного розрахунку;
- *інтуїтивність/сенсорність*: характеризує особливості взаємодії людини зі світом;
- *екстернальність/інтернальність* (локус-контроль): визначає схильність суб'єкта

Динаміка психосоціальних змін в українському суспільстві та в середовищі державних службовців України (2002–2014)

Психосоціальні властивості	Україна, N=1771, 10.2002	Україна, N=2029, 01.2006	Україна, N=2275, 12.2006	Україна, N=2109, 12.2007	Україна, N=2099, 12.2008	Україна, N=10424, 12.2009	Україна, N=2106, 12.2010	Україна, N=2106, 11.2011	Україна, N=2004, 12.2012	Україна, N=2099, 03.2014	Україна, N=2102, 12.2014	Голови РДА, N=439, 04.2005	Держ. служ., N=623, 04.2009	Держ. служ., N=821, 11.2014
Екстраверсія	19,3	32,7	33,4	35,2	38,9	32,3	36,9	34,4	37,0	34,7	35,8	41,5	45,1	29,7
Інтроверсія	27,9	17,7	18,6	21,6	20,1	14,4	18,7	17,5	19,7	16,8	18,6	8,2	9,0	14,8
Амбівалентність	52,8	49,6	48,0	43,2	41,0	53,3	44,4	48,1	43,3	48,5	45,6	50,3	45,9	55,4
Емоційність	14,6	21,5	23,3	27,2	25,0	13,5	18,8	19,8	19,3	19,7	21,5	14,1	20,0	22,5
Прагматичність	20,8	12,5	13,5	9,8	10,9	9,5	14,0	15,6	13,5	15,5	15,7	16,4	15,4	8,2
Амбівалентність	64,6	66,0	63,2	63,0	64,1	77,0	67,2	64,6	67,2	64,8	62,8	69,5	64,5	69,3
Іраціональність	12,2	8,9	6,3	8,4	7,9	5,6	6,6	7,2	7,9	9,0	10,7	0,7	5,3	6,8
Раціональність	26,4	34,2	37,4	39,4	38,3	34,0	41,0	38,7	41,4	39,5	38,0	64,9	51,5	37,8
Амбівалентність	61,4	56,9	56,3	52,2	53,8	60,4	52,4	54,1	50,7	51,5	51,3	34,4	43,2	55,4
Інтуїтивність	8,1	23,2	26,5	28,5	29,9	18,6	25,0	23,2	25,2	26,9	25,7	72,7	53,3	37,2
Сенсорність	12,9	20,6	20,5	21,7	21,0	15,9	20,7	17,6	20,0	17,7	17,9	6,4	4,5	9,8
Амбівалентність	79,1	56,2	53,0	49,8	49,1	65,5	54,3	59,2	54,8	55,4	56,4	20,9	42,2	53,0
Екстернальність	7,8	22,2	22,9	25,1	26,3	18,7	23,6	17,8	20,8	19,8	19,2	8,4	8,7	13,5
Інтернальність	22,5	9,3	9,4	9,5	11,1	6,7	8,5	14,3	11,4	10,6	11,2	47,6	25,4	19,4
Амбівалентність	69,7	68,5	67,7	65,4	62,6	74,6	67,9	67,9	67,8	69,6	69,6	44,0	66,0	67,1
Екзекутивність	12,1	9,4	9,5	9,8	8,7	6,1	8,4	7,1	7,8	10,9	10,4	2,1	4,6	6,0
Інтенціональність	17,4	44,5	46,8	47,8	47,0	42,9	49,3	48,3	51,7	44,6	44,4	78,8	62,8	51,8
Амбівалентність	70,5	46,1	43,7	42,3	44,3	51,0	42,3	44,5	40,5	44,5	45,2	19,1	32,6	42,3

приписувати відповідальність за результати своєї діяльності відповідно зовнішнім (державно-громадським) або внутрішнім (індивідуально-особистісним) силам;

- *екзекутивність/інтенціональність*: відображає гендерну ідентифікацію людини, тобто її психічну схильність до реалізації чоловічих або жіночих соціокультурних ролей.

Згідно з отриманими даними (див. табл. 2 і 3) українське суспільство неухильно просувається (принаймні з 2002 р.) в напрямі нової – соціальної ідентичності, яку значною мірою забезпечує зростання показників раціональності та інтенціональності (від 26,4 до 38,0 % і від 17,4 до 44,4 % відповідно). Це також виражається в домінуванні серед тієї частини населення, яка сформувала свою ідентичність, відповідних практик ухвалення раціональних рішень та тяжіння до взаємодії із зовнішнім світом.

Водночас сформовані під час «помаранчевої революції» (2004) і не реалізовані дотепер високі очікування людей вже починаючи з 2006 р. негативно позначилися на суспільній свідомості, спричинивши ефект своєрідного посттравматичного стресового синдрому³. Унаслідок цього в суспільстві з'явилися і почали набирати сили

³На думку О. Донченко і Е. Афоніна, цей стан суспільної свідомості загалом відповідає патопсихологічному стану людини, який радянський психолог Блюма Зейгарник означила як «психоневроз відкладеної дії» (Детальніше див.: [6]).

т.зв. зворотні соціальні тенденції й інституційні практики. Першим проявом своєрідного психологічного протистояння було політичне протистояння 2007 р., пов'язане з розпуском українського парламенту та достроковими виборами народних депутатів України. Уже тоді політиками були апробовані перші інституційні форми «Майдану» й «анти-Майдану», у яких знайшли своє оформлення відповідні патопсихологічні феномени суспільної свідомості, такі як *нонконформізм* і *конформізм*.

Щодо динаміки психосоціальних показників, то загалом із шести контрольованих нами соціально-поведінкових характеристик своєрідних реверсів зазнали чотири. Зокрема, в суспільстві почала стрімко набирати сили така психосоціальна ознака, як *екстраверсія* (з 19,3 до 35,8 %), і відповідно – зазнала втрат *інтроверсія* (з 27,9 до 18,6 %). Наслідком таких змін стала суттєва переорієнтація суспільної свідомості на зовнішню – «соціально-матеріальну» сутність речей. Представники владно-управлінської еліти посилили негуманістичне ставлення до людини як до «виробничої сили». Суспільний же загал схилився до «соціально-класових» стереотипів ставлення до влади як до класу представників великого капіталу.

У суспільстві суттєво посилилися *емоційний* складник поведінки (з 14,6 до 21,5 %) там, де була б необхідною її *прагматичність*, частка якої відповідно знизилася (з 20,8 до 15,7 %).

В ухваленні суспільних рішень значно частіше (з 8,1 до 25,7 %) люди спиралися на *інтуїцію* і міфи. Натомість вельми повільно (з 12,9 до 17,9 %) зростала *сенсорність* або схильність людей до опори на власні сили, яка історично навіть розглядається як специфічна риса української ментальності; її яскраво віддзеркалює прислів'я: «Не помагаю – не повірю».

Суттєвих втрат у суспільстві у постпомаранчеву добу зазнала така психосоціальна ознака, як *інтернальність* або, простіше кажучи, самовідповідальність людей (з 22,5 до 11,2 %). Натомість посилилося (із 7,8 до 19,2 %) психологічне сподівання людей на здійснення зовнішнього (державного чи політичного) контролю.

Деяке «відкочування» властиве і загалом динаміці процесів ідентифікації в українському суспільстві (див. табл. 3). Так, стартувавши 2002 р. на рівні 33,7 %, показник ідентифікації досяг наприкінці 2008 р. максимального за часи незалежності значення – 47,5 % дорослого населення. Але вже через рік (унаслідок, здається, занадто тривалої реформаторської бездіяльності) цей показник знизився до 36,4 %. Лише з початком реформ 2010 р. намітився новий сплеск зростання цього показника та його повернення майже на попередні позиції – 45,3 %.

Започаткований 1992 р. моніторинг загальносоціетемних змін в Україні дозволив заглибитися до «самих підвалин суспільного існування – людини». Отримані дані відображають процеси суспільних змін на їхньому глибинному соціокультурному (психосоціальному) рівні, виявляють закономірний характер таких змін і загалом спроможні конструктивно доповнити прогнози реформування та виходу країни на режим усталеного розвитку.

Однак новітній підхід розвиває не лише теоретичні аспекти нагальних суспільних проблем. Він має практичну значущість, адже озброєне державне управління конкретним механізмом прогнозування розвитку соціальних процесів і реалізації тих постановочних завдань, яких потребує сьогодення політики, економіки та суспільства загалом. Аналіз під «соціально-психологічним» кутом зору процесу суспільно-трансформаційних змін дає змогу сформулювати загальні уявлення щодо закономірностей суспільної трансформації, ризиків демократизації та особливостей її здійснення в Україні.

Ризики демократизації та шляхи їх подолання: уроки для України

24 роки поспіль в Україні відбуваються радикальні суспільно-трансформаційні зміни, пов'язані з еволюційним рухом суспільної системи від тоталітаризму до демократії, які торкаються всіх аспектів суспільного життя. Наслідком постсоціалістичної трансформації, що розгортається нині як суспільно-трансформаційний процес змін, є передусім ускладнення (багатомірність) соціального простору. Однак якщо спрощена соціальна структура колишнього модерного суспільства забезпечувала його стабільний розвиток переважно завдяки посиленню інволюційних тенденцій, наслідком яких, власне, й поставала спрощена соціальна структура, то сталий розвиток постмодерного суспільства забезпечує еволюційна тенденція в суспільстві, у результаті якої соціальна структура, навпаки, дедалі ускладнюється. Статична соціальна природа змінюється на динамічну. А процеси інтеграції й дезінтеграції в суспільстві відбуватимуться безперервно.

При цьому соціальна інтеграція пов'язана з функціонуванням режиму сталого розвитку суспільства, гармонізацією відносин між

Таблиця 3

Динаміка процесів ідентифікації в українському суспільстві та в середовищі державних службовців України (2002–2014)

Стан сформованості якості	Україна N=1771, 10.2002	Україна N=2029, 01.2006	Україна N=2275, 12.2006	Україна N=2109, 12.2007	Україна N=2099, 12.2008	Україна N=10424, 12.2009	Україна N=2106, 12.2010	Україна N=2106, 11.2011	Україна N=2004, 12.2012	Україна N=2099, 03.2014	Україна N=2102, 12.2014	Голови РДА N=439, 04.2005	Держ. служ. N=623, 04.2009	Держ. служ. N=821, 11.2014
Сучасний модус (соціетальна ідентичність)	21,3	23,1	24,4	25,0	24,7	20,6	25,4	25,3	26,3	24,1	24,3	37,1	28,1	19,3
Традиційний модус (соціальна ідентичність)	12,4	19,7	20,3	22,4	22,8	15,8	19,9	18,3	19,7	20,2	20,6	23,3	22,8	15,0
СУКУПНИЙ ПОКАЗНИК ідентичності	33,7	42,8	44,7	47,4	47,5	36,4	45,3	43,6	46,0	44,3	44,9	60,4	50,9	34,3
НЕСФОРМОВАНА ідентичність	66,3	57,2	55,3	52,6	52,5	63,6	54,7	56,4	54,0	55,7	55,1	39,6	49,1	65,7

різними його групами, визначенням та органічним функціонуванням нормативних і соціокультурних регулятивних механізмів. *Одним з емпіричних критеріїв визначення стану сталого розвитку суспільства є сталість соціетальних характеристик.* Натомість процес соціальної дезінтеграції, притаманний динаміці суспільно-історичних змін, супроводжується розпадом суспільного цілого на окремі частини, аномією, кризою спільних соціальних цінностей та інтересів, руйнацією механізмів соціального самоконтролю. При цьому емпіричний аналіз соціетальних характеристик засвідчує, що вони перебувають у стані флуктуації [2].

Традиційне питання: «Як держава може краще робити те, що вона повинна робити?», в перехідних умовах спрямоване, по суті, на проблему ефективності державного управління.

З одного боку, вирішення цього питання можливе у площині регулювання державно-суспільних та індивідуально-групових (економічних, політичних та інших) інтересів, тобто співвідношення політичної доцільності, індивідуальної свободи та системи контролю. Залежно від того, яким чином буде розв'язана ця дилема, формуватимуться авторитарні або демократичні тенденції в системі відносин «держава – суспільство – людина». У контексті пошуку відповіді на поставлене запитання, власне, й постають структурні (інституційні) перетворення, що стають наслідком:

а) безперервного *суспільного діалогу щодо меж громадянського суспільства* та, відповідно, меж громадянського контролю в контексті демократичного реформування суспільства (демократична еволюція);

б) перманентного *прагнення держави зміцнити вертикаль влади та посилити державний контроль* у спосіб обмеження свободи і реставрації командно-адміністративної системи у разі авторитарної спрямованості (авторитарна інверсія);

в) *амбівалентності* (комбінації) демократичного просування та авторитарного відкочування, що характеризує кризовий стан процесу суспільно-політичних перетворень.

Разом з тим у контексті суспільно-трансформаційних змін найбільшою цінністю в суспільстві стає людина, яка, зрештою, виборює своє право і стає повноправним суб'єктом демократичних перетворень. Тож практична орієнтація на самодостатню (атомізовану) людину, власне, й забезпечує вирішення ключових проблем українського суспільства і держави, визначає легітимність та авторитет політичної

влади. І навпаки – надає державним рішенням нелегітимного характеру в разі їх вироблення в односторонніх інтересах держави або окремих (індивідуальних чи групових) бізнес- та політичних суб'єктів.

При цьому нелінійний (циклічний), нерозмірний (коли «мала» причина може викликати непомірно великі наслідки), складний і надзвичайно динамічний характер суспільних змін загалом перетворює суспільно-трансформаційний процес на непередбачуваний і такий, що нагадує «чорну скриньку».

І все-таки аналіз даних моніторингу загальносистемних змін українського суспільства за період з 1992 р. дає змогу виявити в цьому загадковому, зовні ніби непідвладному законам соціальному процесі певну – хвилеподібну (циклічну) форму «соціетальної кон'юнктури» і домінуючих у суспільстві короткочасних тенденцій (див. рисунок).

Зазначені короткочасні соціетальні тенденції, на нашу думку, об'єктивно сприяли чи протистояли реальним суспільно-державним перетворенням. Яскравим прикладом такого впливу стала ліберальна соціетальна тенденція, що домінувала в українському суспільстві протягом 1994–1998 рр. Саме вона спричинила перше суттєве кризове загострення в Україні під назвою «конституційна криза» (1995–1996). Пов'язана з політичним Еґо або прагненням політичних партій до монополії, вона знайшла своє остаточне вирішення лише з прийняттям нової конституції (1996), що передбачала в якості своєрідного запобіжника принцип розподілу колись єдиної державної влади на законодавчу, виконавчу й судову.

Таким чином, солідаризуючись з думкою англійця Френсіса Бекона, що *панувати над природою* (в т.ч. суспільною) *можна, лише підкоряючись їй*, вважаємо в цілому обґрунтованим принцип опори у справі суспільно-державних реформ на циклічну природу суспільної кризи, яку, зокрема, виявляє моніторинг загальносистемних змін українського суспільства (1992–2014). Наразі дані моніторингу дозволяють виокремити два кризові цикли.

1-й кризовий цикл становлять два півперіоди, пов'язані з діяльністю Леоніда Кучми:

Перший період ліберально-демократичного реформаторства (перша президентська каденція, 1994–1998 рр.);

Другий авторитарний період, протилежний за характером (друга президентська каденція, 1999–2004 рр.).

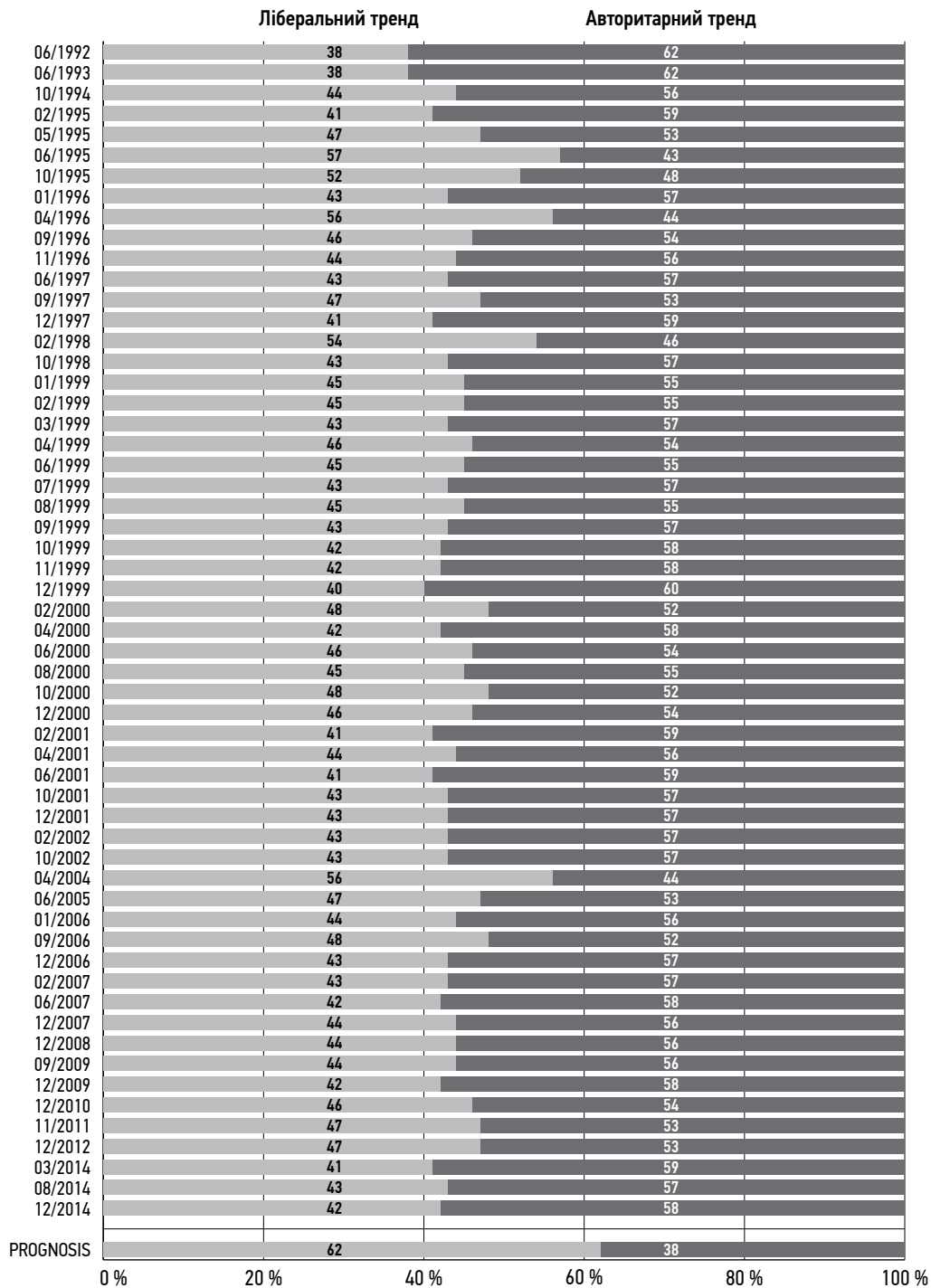

Рис. Загальносистемні (соціетальні) зміни українського суспільства, 1992–2014 рр.

Після суверенізації пострадянського простору та початку процесів демократизації в нових незалежних державах, республіках колишнього СРСР, проявилася т.зв. конституційна криза – стара форма політичного правління, яку обстоювали прибічники колишньої КПРС, вже не відповідала новим демократичним формам державності, які прийшли їй на зміну й провідниками яких, власне, виступили демократичні політичні сили.

Припускаємо, що саме подібний політичний конфлікт відобразив Алексіс де Токвіль,

описуючи у своїй праці «Демократія в Америці» (1835–1840) процеси демократизації в США доби першої американської Конституції 1787 р. По суті, він ототожнював ту кризу (подібну до нашої конституційної кризи) з кризою зловживання політичною свободою з боку суспільно-політичних об'єднань, а в наш час – з боку політичних партій (наслідувачів КПРС та праворадикальних політичних партій). І в Росії кінця 1993 р., і в Україні періоду 1995–1996 рр. парламенти стали оплотом комуністичних політичних партій, тоді як президенти цих країн

виражали політичні інтереси новонароджених демократичних політичних партій.

Конституційну кризу і в Росії, і в Україні об'єднувало одне – конституційно-правова сторона проблеми, що знайшла своє вирішення в імплементації конституційного «принципу розподілу влад», уперше застосованого в практиці першої американської конституції 1787 р.

Водночас способи розв'язання конституційного протиріччя в Росії і в Україні різнилися відроджуваною соціокультурною специфікою цих країн. Зокрема, якщо в Росії цей спосіб був насильницьким (розстріл парламенту 4 жовтня 1993 р.), то в Україні це був мирний політичний компроміс, і до застосування військової сили справа не дійшла (можна припустити, що такий сценарій перебігу подій був можливим). Треба віддати належне тодішньому президенту України Л. Кучмі, який утримався від застосування військової сили стосовно Українського парламенту як напередодні підписання у Маріїнському палаці в Києві 8 червня 1995 р. Договору «Про державну владу і місцеве самоврядування», так і вночі 28 червня 1996 р., коли Верховна Рада України прийняла Конституцію України. Таким чином, перша конституційна криза (1995–1996) вичерпала себе в мирний спосіб із прийняттям Конституції 1996 р. [10].

Закріпивши ці реформаторські досягнення в Конституції України, політико-управлінська еліта країни в наступному періоді, якому загалом була властива авторитарна тенденція, здійснила своєрідну апробацію на життєздатність політичних нововведень. У цей період повною мірою проявила себе незавершена «десовєтизація» системи державного управління з відроджуваними, успадкованими від комуністично-радянського минулого, архаїчними формами та методами управління, насамперед узурпацією державної влади й тотальним президентським контролем за всіма новоствореними (згідно з «принципом розподілу влад») гілками державної влади; жорсткою централізацією та посиленням «ручного управління»; руйнуванням паростків регіонального управління і місцевого самоврядування. «Управлінська криза у верхах» нівелювала започатковані прогресивні реформи 1990-х років, призвівши до руйнівної невідповідності між адміністративним апаратом та лібералізованою політичною й економічною системами. Сформована інституційна система увійшла в гостре протиріччя з потребами найбільш активних верств населення та інтересами найбільш впливових опозиційних політичних еліт, у результаті чого розгорнулася гостра боротьба з діючим режимом за демократизацію політичного життя.

2-й кризовий цикл становлять два півперіоди, пов'язані з діяльністю Президента України Віктора Ющенка (2005–2010 рр.) та Президента України Віктора Януковича (2010–2013 рр.).

Перший півперіод 2-го кризового циклу започаткувала нова ліберально-демократична хвиля розвитку, яку зафіксував моніторинг соцієтальних змін у квітні 2004 р. Цей період розвитку українського суспільного проекту реформ певною мірою повторює реформаторський період в Україні 1994–1998 рр. і водночас набуває якісно інших – людських ознак. На цей час у суспільстві вже визріло «ядро» (33,7 %) громадян із сформованою ідентичністю і, відповідно, спроможністю артикулювати й обстоювати свої різні соціальні інтереси. При цьому якісний (соціально-психологічний) склад цього «ядра», власне, й став підґрунтям подальших подій – «Помаранчевої революції».

Нова психосоціальна культура українського суспільства, яка постала і закріпила себе в політичній культурі «Помаранчевої революції», мала б перетворитися на джерело (і водночас на запобіжник незворотності) подальших суспільних реформ. Однак прийняття під впливом подій 2004 р. конституційних змін в українському парламенті привнесло в Конституцію розбалансованість у відносинах між гілками влади. Ініціатори політичної реформи прагнули збільшити повноваження парламенту та уряду за рахунок обмеження повноважень президента (на зразок моделі «парламентської» республіки). Унаслідок гострої політичної боротьби першочерговий задум реформи не було втілено в життя (після проведення конституційної реформи країна отримала «напівпрезидентську» модель), владний дуалізм надзвичайно згубно позначився на здійсненні державотворчих перетворень, знизився рівень керованості політичними, економічними й соціальними процесами в державі.

На жаль, «помаранчева» команда не спромоглася дати адекватну відповідь викликам часу, що потребував здійснення другого етапу реформ, пов'язаного з демократизацією регіональної влади та місцевого самоврядування. Нереалізовані очікування широких прошарків суспільства далися взнаки і виявилися своєрідною «соціальною травмою» (за визначенням П. Штомки) або «посттравматичним стресовим синдромом» (див. вище). На думку авторів, більш адекватним віддзеркаленням набутого українським суспільством синдрому є «психоневроз відкладеної дії» (за визначенням Б. Зейгарник), адже саме не здійснені владою демократичні реформи спричинили «хворобливий суспільний стан». У результаті цього на тлі загального збільшення «суспільного ядра» (з майже 34 до 45%) відбулися його

якісні зміни на користь відтворення старих стереотипів. І найтривожнішим відтепер стало те, що суттєве збільшення кількості соціально активних особистостей (основи громадянського суспільства) відбувається водночас зі зміцненням психологічних механізмів зовнішнього (а не як раніше – внутрішнього) соціального контролю.

Отже, з 2006 р. в Україні почали відтворюватися реальні (психосоціальні) передумови для становлення авторитарного режиму, які, власне, й характеризують 2-й півперіод її другого кризового циклу. Старт та його легалізацію з 2010 р. дало «неконституційне» рішення Конституційного суду щодо скасування змін до Конституції України 2004 р. та повернення до редакції Конституції 1996 р.⁴

Посилення авторитарної тенденції в Україні було від самого початку подією рівноймовірною: як за рахунок реалізації «персоніфікованого» ресурсу влади, пов'язаного із затвердженням харизматичної особистості, так і за рахунок інституційного (системного) владного ресурсу, пов'язаного з реставрацією на практиці командно-адміністративних засад державного управління. І перший, і другий імовірні варіанти посилення авторитарної константи в Україні постають, на нашу думку, як прагнення або шанс розірвати ланцюжок «зачарованого (еклезіастового) кола» за умови, що влада (її суб'єкти та інституції) виявиться здатною прийняти непопулярні рішення щодо перерозподілу результатів суспільного виробництва на користь середнього класу. Однак сам характер реально схвалюваних державних рішень в Україні, який, безперечно, виходив за межі норм демократії в широкому розумінні цього слова, лише опосередковано зачіпав інтереси олігархів. Головний тягар державних рішень, на жаль, більшою мірою порушував конституційні права громадян України.

Підтвердженням цього висновку є і ставлення українських громадян до тези: «Кілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та дискусії».

⁴За висновками експертів Європейської комісії, низка здійснених в Україні конституційних змін надала широкі повноваження діючому президенту, якими не може похвалитися жоден з європейських лідерів. Політична монополія «поглинула» плюралізм, конкурентоспроможність, послабила парламентський контроль за виконавчою владою. Наголошено на погіршенні ситуації у сфері прав людини, основних свобод та верховенства права, зниженні рівня поваги до фундаментальних свобод, зокрема, до свободи засобів масової інформації, свободи зібрань та демократичних стандартів [16]. Цілком закономірно, що в такій ситуації будь-які вибори (парламентські чи місцеві) відбуваються аж ніяк не в площині відновлення довіри населення до влади (легітимації влади).

За даними Інституту соціології НАН України, в періоди лібералізації рівень позитивного ставлення до цієї думки був істотно нижчим (40,5–49,3 %), аніж у періоди посилення авторитарної константи, коли він сягав 58,7–65,7%, і навпаки [19, с. 505]. Безперервна динаміка зростання кількості згодних із цією тезою, пік якої припав на 2006 р. (65,7 %), власне, й пояснює, чому громадяни висловлювалися на підтримку авторитаризму як єдиного режиму, здатного вивести ситуацію на рейки справедливості.

Якщо спробувати узагальнити ключові проблеми української трансформації, накопичувані протягом двох десятиріч незалежності, передусім слід вказати на проблему зловживання політичними свободами. На нашу думку, її наслідком стала закостеніла відсутність діалогу двох відносно незалежних субсистем – держави й суспільства, що призвело до їх «квазі-замикання» (розриву, відчуження) та зсуву динамічної сфери інтересів, які визначають характер і напрям суспільно-політичних перетворень. Домінування приватних/групових (бізнес-) інтересів у державно-управлінській практиці, зловживання політичними та економічними свободами, як наслідок, нівелюють значущість державно-суспільних цілей у сфері громадських інтересів. «Контроль-відповідальність», який забезпечується через транспарентність (відкритість і прозорість) влади, з нормативно-правової демократичної інституції перетворився на «контроль-володарювання» – перерозподіл статків та ресурсів, сфер впливу й контролю на користь окремих соціальних (бізнес-) груп (кланів) та їх представників⁵.

Невирішеною залишається не менш гостра проблема зловживання економічною свободою: найбільш «кричуще» заявляє про себе

⁵Не можна не погодитися з думкою В. Нанівської, яка зазначає: «Після того як Україна здобула незалежність 1991 року, «десоветизація» принесла радикальні зміни: було відновлено право приватної власності, від однопартійної політичної системи перейшли до багатопартійної, владу було поділено на законодавчу, виконавчу та судову гілки, сформувалися нові суспільні класи: політичні партії, що змагалися між собою, конкурентні приватні підприємства, самоврядні спільноти, групи громадянського суспільства. Не змінилися з радянських часів лише «державне управління» та «державна служба» – навіть назви залишилися ті самі. Тоталітарний політичний контроль за державним урядуванням було знищено, але що таке демократична система контролю, українські державні органи досі не знають. Ця прогалина призвела до небезпечної відсутності контролю та безкарності влади, яка має ключі до всіх національних багатств: бюджету, природних ресурсів, підприємницького середовища. Лобювання рішень уряду політиками та бізнесменами без жодних правил і обмежень, тоталітарних чи демократичних, стало бездонним джерелом корупції» [13, с. 2].

проблема забезпечення балансу інтересів різних груп населення. Нинішній дисбаланс цих інтересів у бік олігархів робить «нерентабельними» зусилля решти суб'єктів господарювання і бюджетних працівників. Економічні реформи поширювалися не на всі сфери: умови ведення бізнесу та інвестиційний клімат потерпають від негативного впливу низки перешкод і негативних чинників, таких як корупція, непрозорі податки (особливо податок на додану вартість) та митні процедури, а також від відсутності незалежної судової системи і правового середовища, що заслуговує на довіру [16]. Власне, це стало генератором глибокої економічної кризи, зміст якої становлять «старі моделі» бюджетної, податкової, митної, структурної та інших систем держави, її внутрішньої і зовнішньої економічної політики, які вже вичерпали свій ресурс. Свого часу правильна діагностика кризи «великої депресії» 1930-х рр. у США дозволила американському президентові Франкліну Рузвельту вжити ефективних заходів щодо подолання кризової ситуації. Ці рішення полягали переважно в перерозподілі суспільного продукту в бік «обділених суб'єктів господарювання».

Зазначимо також тенденції повернення до міфологізму та державної міфотворчості, особливо в контексті проголошених реформ (міфи) і їх реальних утілень. Не менш очевидними є квазікласові форми опозиційного протистояння, квазіантагонізм між представниками малого й середнього бізнесу (опозиційне ядро) та представниками великого бізнесу (олігархи) і держави, що захищає їхні інтереси. Суспільна недовіра, розчарованість та психологічна стомленість від політиканства призвели до дистанціювання громадян, їх капсулювання у мікросередовищі сімейно-родинних, дружніх відносин, яким властивий досить високий рівень довіри, соціально-психологічної та моральної підтримки. З одного боку, це дає змогу підтримувати стабільність суспільства, а з іншого – стає перешкодою для розвитку інституцій суспільства та влади. Це, зокрема, символічно підтверджується даними українського соціологічного моніторингу станом на 2011 р. [22]. На 20-ту річницю незалежності української держави спостерігаємо зменшення значущості таких цінностей, як сприятливий морально-психологічний клімат у суспільстві (з 4,49 до 4,16 бала за 5-бальною шкалою), національно-культурне відродження (з 3,85 до 3,57 бала), державна незалежність країни (з 3,83 до 3,63 бала), можливість критики й контролю рішень владних структур (з 3,54 до 3,33 бала); серед найменш значущих для українців цінностей (менше 3 балів) – участь у діяльності політичних партій та громадських організацій (2,46 бала) тощо. Поменшало у громадян і сподівань

на краще: у 1994 р. сподівалися на поступову зміну на краще 52 %, у 2011 р. – 39 %; очікували погіршення 20 % у 1994 р. і 28 % у 2011 р.; зросла й кількість тих, хто намагається не думати про завтрашній день, – з 18 до 23%. Ціннісні пріоритети українців у 2011 р. – майже ті самі, що й у 1991-му, – міцне здоров'я (4,85 бала), міцна сім'я (4,82 бала), благополуччя дітей (4,73 бала), матеріальний добробут (4,72 бала). Мало що змінилося в означеній ситуації станом на 2014 р. [23].

Важливо також підкреслити, що протягом усього періоду незалежності державно-управлінська діяльність у країні здійснюється на тлі психосоціальної амбівалентності (подвійного стану), наслідком чого є ситуаційний характер поведінки більшості громадян України, їх висока інформаційна залежність (близько 55 % дорослого населення – за даними авторського моніторингу соціетальних змін), до якої додаються психопатологічні неврози та моральна втома суспільства від безрезультативних дій влади в останні 10 років.

На цьому тлі вкрай загострюються зловживання й маніпуляція ціннісною неоднорідністю суспільства: рівень усвідомлення ціннісних розбіжностей між регіонами і спільнотами нашої країни реально коливається від фактичного невизнання цього факту до соціальної поляризації – поділу країни на «своїх» і «чужих», «хороших» і «поганих», Східну (просійськи орієнтовану) та Західну (прозахідну) Україну. Розмови щодо «розколу» українського суспільства, «цивілізаційні розломи» й «конфлікт ідентичностей» тягнуть за собою проголошення та прорахування моделей розпаду держави тощо [3].

До останнього часу дискурс «розкол» сприймався як такий, що має гіпотетичний конфліктогенний характер, оскільки соціокультурні регіональні диференціації, передусім мовні та зовнішньополітичні орієнтації, виступали своєрідними маркерами регіональних ідентичностей. Тому більшою мірою йшлося про розкол у площині ідентифікації, що віддзеркалює [7, с. 242-243]:

- цілісну чи гомогенну національну ідентичність;
- подвійну чи біетнічну ідентичність;
- європейську ідентичність;
- «радянську» або «слов'янську» ідентичність;
- космополітичну ідентичність тощо.

Але нині означені загрози стали реальністю внаслідок посилення політичних маніпуляцій

навколо дискурсу «розколу», який був і залишається потужним ресурсом в електоральній боротьбі під час виборчих перегонів та надзвичайно технологічним і ефективним маніпулятивним засобом для групової мобілізації.

Події 2013–2015 рр. в Україні засвідчили, що поляризація українського суспільства не стільки відволікала увагу від нереалізованих реформ у країні, корупції, соціальної нерівності та несправедливості, скільки створювала нові лінії потенційної конфліктності. Понад те, усі перелічені вище чинники стали тим дестабілізуючим моментом в українському суспільстві та державі, який відкрив відлік *3-го кризового циклу*, пов'язаного з остаточним утвердженням нової політичної культури в суспільстві, заснованої на ліберально-демократичних цінностях.

Державно-суспільні реформи, які має намір реалізувати нова українська влада, перебігають сьогодні на тлі вкрай загостреної ситуації в країні, яка назовні (політично й економічно) пов'язана з анексією Криму та російсько-українським воєнним конфліктом на сході України. Хоча внутрішньо (здебільшого психологічно) йдеться про опанування людьми нової самосвідомості, індивідуальних установок і стереотипів, що базуються на цінностях людської особистості.

При цьому, як ситуативний вияв «турбулентної сучасності»⁶, радикалізація суспільних настроїв, здається, не стільки зменшує притаманну українцям під час трансформації амбівалентність та невизначеність їх поведінки, скільки сигналізує про формування нових установок, які можуть і мають стати основою для зміцнення нової самосвідомості українського народу, його консолідації, мобілізації та самоорганізації.

Отже, вкрай важливо не розпорошити паростки нових українських надбань, що лежать в основі сучасної політичної культури. Адже саме на цьому ґрунті можливо забезпечити незворотність політичної модернізації державних і суспільних інститутів, втілення системної, реалістичної, відкритої та соціально відповідальної державної політики.

⁶Йдеться про те, що сьогодні людина стає заручником ситуативної контекстуальної сучасності, з одного боку, та становлення Самості як результату процесу індивідуалізації (за К.-Г. Юнгом) – з іншого. Проявом цього є спостережуване соціологами останнім часом піднесення патріотичних настроїв, що, на думку експертів, консолідує українських громадян та свідчить про становлення в Україні української політичної нації.

Висновки

1. Здійснений авторами аналіз засвідчив, що в сучасних, надзвичайно складних державно-управлінських системах сповна зосереджений історичний досвід організації життєдіяльності соціуму. В основу аналізу цього досвіду покладено інваріанти взаємозв'язків між державою, особистістю та суспільством, що їх визначають соціокультурні особливості та загальноінституціональні практики.

2. Сучасні суспільно-трансформаційні процеси актуалізують глибинні – психосоціальні взаємозв'язки Української соціальної системи, що їх, власне, й рефлектує авторське дослідження. Базовими елементами такої рефлексії визначаються зовнішні (соціально-матеріальні, або інституціональні) та внутрішні (психосоціальні) соціокультурні чинники. Досліджена таким чином Україна з притаманною їй ірраціональною (емоційно-чуттєвою) чи раціональною (абстрактно-логічною) психосоціальною природою виявляє різні – матеріалістичні чи духовні – засади єднання (інтеграції) соціального світу. Усе це стає квінтесенцією суспільного розвитку, системоутворювальним началом Української соціальної реальності.

3. Майбутнє України можливе лише на умовах запропонованої ще академіком Андрієм Сахаровим конвергенції – злиття українців двох цивілізацій у справді єдиний народ, єдину українську політичну націю. Механізм такої конвергенції – виокремлення спільних для сходу і заходу України культурних, духовних цінностей як базових для народного єднання, а також визначення цінностей розбіжних для подальшої консенсусної трансформації у нові, прийнятні для обох частин України. Саме людина-громадянин має стати в центрі сучасної політики Української держави – як головна її цінність, найбільше багатство країни. Максимально повне розкриття та використання її потенціалу, досягнення кожною людиною сили, досконалості та щастя має стати основною метою діяльності органів державної влади. З-поміж найголовніших суспільних цінностей духовного відродження України можна назвати повне очищення від корупції, створення «правил гри» у вигляді сталої законодавчої бази, що сприяє детінізації та швидкому розвитку виробництва. Серед таких цінностей – підкріплене дієвими механізмами право простої людини на захист від адміністративного свавілля та маніпулювання. Адже, як зауважив американський президент Рональд Рейган: «Людина не може бути вільною, якщо надмірно вільний уряд».

4. На тлі стратегічних перспектив щодо врегулювання збройного конфлікту на сході

України, питань децентралізації влади, реформи місцевого самоуправління надзвичайно важливим є процес реінтеграції та консолідації поліетнічних регіонів України, в підмурку якої має бути закладена ціннісно-орієнтована комунікація. Адже відносини між регіонами України на сьогодні не мають ані глибокої ціннісної основи, ані спільного мобілізаційного проекту, через що бачення майбутнього замінюється емоціями про «орієнтацію на Захід» та «орієнтацію на Схід» в якості альтернативних сценаріїв розвитку держави. Ціннісно-орієнтована комунікація може бути механізмом подолання проявів сепаратизму й радикалізму, зважаючи на загострення дискурсу міжрегіональних відмінностей і набуття важливого значення регіонів у сучасній демократичній Україні. Винайдення спільних смислів та символів, що матимуть фундаментальне значення культурно-ціннісних засад для життя суспільства, забезпечення повноти розвитку його сучасного та майбутнього національного життя, буде одним із надскладних завдань збереження цілісності українського суспільства та держави.

Список використаних джерел

- Афонин Э. А. Великая коэволюция: Глобальные проблемы современности : историко-социологический анализ / Э. А. Афонин, А. М. Бандурка, А. Ю. Мартынов. – К. : Парламентское издательство, 2003. – 384 с.
- Афонин Е. А. Соціально-психологічний чинник трансформації і соціетальна структура кризового суспільства / Е. А. Афонін, А. Ю. Мартинов // Соціальна психологія. – 2007. – № 1. – С. 3–11.
- Афонин Е. А. Чи хочуть українці демократії? / Е. А. Афонін, О. В. Радченко // Дзеркало тижня. – 2009. – № 19. – С. 15.
- Детермінанти соціально-економічної нерівності в сучасній Україні : моногр. / О. М. Балакірева, В. А. Головенько, Д. А. Дмитрук [та ін.] ; за ред. канд. соціол. наук О. М. Балакіревої ; НАН України, Ін-т екон. та прогнозув. – К., 2011. – 592 с.
- Донченко Е. А. Социетальная психика / Е. А. Донченко. – К. : Наук. думка, 1994. – 309 с.
- Донченко О. А. Феномен психічної інфляції і проєкції в політиці / О. А. Донченко, Е. А. Афонін // Український соціум. – 2009. – № 3. – С. 119–135 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukr-socium.org.ua/Arhiv/Stati/3.2009/119-135.pdf>
- Етнополітична культура в Україні: реалії та виклики часу. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2010. – 431 с.
- Єрмолаєв А. Єдність країни : місія Сходу / А. Єрмолаєв // Дзеркало тижня. – 2014. – № 13. – 11 квітня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/internal/yednist-krayini-misiya-shodu_.html
- Инглхарт Р. Модернизация и постмодернизация / Р. Инглхарт // Новая постиндустриальная волна на Западе. – М. : Academia, 1999. – 631 с.
- История без сослагательного наклонения : кровавый октябрь 1993 года // ИА REX. – 2011. – 3 жовтня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.iarex.ru/articles20056.html>
- Концептуальні засади взаємодії політики й управління : навч. посіб. / авт. кол. : Е. А. Афонін, Я. В. Бережний, О. Л. Валевський [та ін.] ; за заг. ред. В. А. Ребкала, В. А. Шахова, В. В. Голубь, В. М. Козакова. – К. : НАДУ, 2010. – 300 с.
- Московичи С. Машина, творящая богов / С. Московичи. – М. : «Центр психологии и психотерапии», 1998. – 560 с.
- Нанівська В. Запровадження європейських стандартів демократичного врядування – єдиний шлях до «десовєтизації» державного управління в Україні / В. Нанівська // Європейські стандарти. – 2010. – № 4. – С. 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.icps.com.ua/files/articles/55/20/EF_4_2010_UKR.pdf
- Огнесян А. Конвертируемая демократия / А. Огнесян // Междунар. жизнь. – 2011. – № 4. – С. 38–40.
- Політичні технології регулювання міжетнічної та міжконфесійної взаємодії у новітніх українських реаліях : аналіт. доп. / Авт. кол. : С. Ю. Римаренко (кер.), Ю. Ж. Шайгородський, В. В. Бушанський [та ін.]. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. – 188 с.
- Реалізація Європейської політики сусідства у 2010 році : звіт про хід реалізації проекту в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://eeas.europa.eu/delegations/ukraine/documents/eu_uk_chronology/enp_report_2010_ukraine_uk.pdf
- Системна криза в Україні: передумови, ризики, шляхи подолання : аналіт. доп. / Я. А. Жаліло, К. А. Кононенко, В. М. Яблонський [та ін.] ; за заг. ред. Я. А. Жаліло. – К. : НІСД, 2014. – 132 с.
- Соціальна глобалістика : навч. посіб. / за наук. ред. Е. А. Афоніна, В. Д. Бондаренка, А. Ю. Мартинова. – К. : Вид-во «Освіта України», 2011.
- Соціологія : короткий енциклопедичний словник / за заг. ред. В. І. Воловича. – К. : Укр. центр духовної культури, 1998. – 736 с.
- Суспільна трансформація : концептуалізація, тенденції, український досвід / за ред. В. В. Танчера, В. П. Степаненка. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2004. – 244 с.
- Суший О. В. Психосоціальна культура державного управління : моногр. / О. В. Суший. – К. : Світогляд, 2012. – 344 с.
- Україні – 20 : моніторинг соціальних змін // Пресконференція «Україні – 20 : погляд соціолога» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dif.org.ua/publications/press-relizy/nfobjrfrkf.htm>
- Українське суспільство : моніторинг соціальних змін : зб. наук. пр. – У 2 т. – Т. 2. Результати національних щорічних моніторингових опитувань 1992–2014. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2014. – 412 с.
- Фесенко В. Кризис в Украине в восприятии украинцев / В. Фесенко // Pro et contra. – 2014. – № 3-4(63), май-август. – С. 26–35.
- Фисун А. А. Демократия, неопатримонализм и глобальные трансформации / А. А. Фисун. – Х. : Константа, 2006. – 356 с.
- Харрисон Л. Культура и экономическое развитие / Л. Харрисон [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.inliberty.ru/library/study/324/>
- Штомпка П. Понятие социальной структуры: попытка обобщения / П. Штомпка // Социологические исследования. – 2001. – № 9. – С. 3–13.
- Tenney A. A. Societal Evolution : A Study of the Evolutionary Basis of the Science of Society. By Albert Galloway Keller... / A. A. Tenney // Science, New Series. – Vol. 42. – № 1084(Oct. 8, 1915). – P. 498–499.